

Bretona, o limbă în căutarea viitorului

PER DENEZ

Bretania: Limba bretonă

Cînd vii dinspre est și pătrunzi în partea septentrională a Bretoniei, dacă abandonezi marile axe moderne care decupează la modul chirurgical spațiul, treci printr-unul dintre orașele-fortăreață, la urma urmelor foarte frumoase și demne de o vizită îndelungată, oraș care apăra hotarul de nord al țării, adică Fougères sau Vitré. La vreo cincizeci de kilometri mai departe, iată Rennes, una dintre cele două capitale bretonne, cea în care își aveau sediul Parlamentul și Stările Generale ale Bretoniei; la intrarea în localitate se remarcă două plăci indicatoare, pe una se poate citi RENNES, pe cealaltă ROAZON: și iată că astfel, numaidecît, faci cunoștință cu plurilingvismul Bretoniei. Acest dublaj al panourilor este prezent de-a lungul drumurilor: există MONTROULEZ lângă MORLAIX, KEMPER lângă QUIMPER, GWENED alături de VANNES, ca să încheiem, într-un periplu circular, cu NAONED, adică NANTES, cealaltă capitală bretonă, unde se înalță Castelul Ducilor. Aproape de Brest, la Releg-Kerhoun, după ce ai hoinărit un pic, poți să-i auzi pe elevi, la ieșirea din Collège - Lycée ROPARZ HEMON, vorbind o limbă care nu e franceza. Și, din descoperire în descoperire, vom putea, la Naoned/Nantes, să vizităm cele două școli DIWAN în care una dintre limbile de predare este bretona.

Bretona, limbă celtică

Faptul că bretona este diferită de franceză e un lucru evident: „*Tomm eo an amzer hiziv*”, corespunde lui „il fait chaud aujourd’hui, le temps est chaud aujourd’hui” (azi este cald): *tomm* = chaud (cald), *an amzer* = le temps (timpul), *hiziv* = aujourd’hui (astăzi). Sau, un alt exemplu: „*Setu aze merc’hed yaouank o c’hoarzhin laouen*”, care se traduce în franceză cu „Voilà des jeunes filles qui rient joyeusement” (Iată niște tinere fete care rîd bucuroase): *setu aze* = voilà (iată), *merc’hed* = filles (fete), *yaouank* = *jeune(s)* (tinere), *c’hoarzhin* = rire (rîd), *o* = marchează participiul prezent, *laouen* = joyeux, joyeuse(s), joyeusement

(bucuroase, cu bucurie). Dimpotrivă, înrudirea bretonei cu galica este la fel de evidentă: *tomm* = *twym*, *amzer* = *amser* (în galică: timpul care trece), *hiziv* = *heddiw*, *mer 'hed* = *merched*, *yaouanc* = *ieuanc*, *c'hoarzhim* = *chwerthin*, *laouen* = *llawen*. Bretona este într-adevăr o limbă celtică. Ea face parte din acea familie de limbi care, după ce au cunoscut o largă expansiune pe continentul nostru, se află azi în situația de a fi izolate în extremitatea nord-vestică europeană — exceptînd, pentru a fi compleți, cîteva minuscule „colonii” în Canada și Argentina. Irlandeza, gaelica din Scoția și manx-ul constituie ramura gaelică a ei, bretona, cornica și galica formează ramura ei britonă. Acestea stabilesc astfel liantul cultural și istoric între Irlanda, Scoția, Insula Manx, Bretania, Cornouaille și țara Galilor, liant care justifică romantica deviză a Congresului Celtic Internațional (*Kendalc'h Keltick Etrevroadel*): „*C'hwec'h bro, un ene*”, „*Six pays, une âme*” (Șase țări, un suflet). Aceste țări împărtășesc, în afara unui vocabular de origine comună, particularități sintactice care le sînt unice: de exemplu, faptul că marchează genul (masculin/feminin) printr-o mutație sau non-mutație a consoanei inițiale. Astfel, în bretonă, unde *bihan* = *petit* (mic), *koant* = *joli* (drăguț), *mab* = *fiu* (fiu), *merc'h* = *fiică* (fiică), *ar* = *articol hotărît*, vom avea: *ar mab bihan koant*, fără mutație consonantică, ceea ce marchează masculinul, *arverc'h vihan goant*, cu mutație consonantică, ceea ce marchează femininul, articolul rămîinînd neschimbat. Limbile celtice mai au ceva în comun, în afara gramaticii: după ce au fost vectorii unor strălucite civilizații care au marcat patrimoniul nostru comun, — să ne gîndim de

pildă la grandioasele texte irlandeze vechi, la povestirile arthuriene sau la dramatica istorie a lui Tristan și a Isoldei, — ele au devenit, timp de secole, ținta unor politici de ștergere și de eradicare, odată cu distrugerea organizării sociale, instituționale și politice care le permitea deplina exprimare și odată cu emigrarea, impusă militar sau constrânsă economic, a unor părți importante ale populațiilor lor. Doar azi, cursul istoriei pare să se fi schimbat și o reapropriere populară se exprimă și se impune. Irlanda e independentă, Scoția și țara Galilor se instalează într-un regim de autonomie. Dar în ceea ce privește limba bretonă, viitorul ei se anunță sumbru dacă voința statală de a o distruge nu slăbește și dacă drepturile culturale cele mai elementare nu sînt recunoscute populației care o vorbește.

Istorie: de ce bretona în Bretania?

Celelalte limbi fiind insulare, bretona e singura limbă celtică implantată azi pe continentul european. Această situație merită să fie explicată. Galica, limbă celtică, vorbită pe vremuri în întreaga Europă, s-a instalat în Armorique — peninsula noastră nu a primit numele de Bretania decît cîteva secole mai tîrziu — în perioada numită La Tène (circa 300 î.Ch.) [de la numele unei localități din Elveția, este denumirea primită de cea de-a doua epocă a fierului din neolitic. n.tr.]. În anul 58 î. Ch., Iulius Caesar a început cucerirea galilor. El distruge flota veneților, care se stabiliseră în regiunea în care se situează astăzi Gwened/Vannes, îi execută pe capi și vinde populația la licitație: acest fapt pune capăt rezistenței armoricanilor. În anul 50, cucerirea Alesiei pune capăt rezistenței galice. De la acea dată, Roma preia administrarea și romanizarea ținutului. Începînd cu secolul al III-lea, invaziile francilor și ale celorlalți alemani care, trecînd linia munților Vosges, înaintează în forță în estul Galiei, încep să clatine Imperiul Roman.

Alți celți, bretonii, erau instalați în insula Bretania, azi Marea Britanie. Între Bretania și Armorique, Canalul Mîneei nu constituia o frontieră ci o cale de comunicație: relațiile și schimburile dintre bretoni și galii armoricani erau permanente. Dar abia în secolele al V-lea și al VI-lea o emigrație masivă, provenind mai ales din Galia, din Cornouaille și din Devon, a schimbat și a reînnoit populația armoricană. Armorique a devenit atunci Bretania, iar bretona, limba sa. Bretonii, înaintînd dinspre vest către est, iar francii progresînd de la est la vest, era firesc să rezulte confruntări pe cîmpurile de luptă. În anul 845, Nominoë zdrobește armata francilor conduși de împăratul Charles Le Chauve/Carol Pleșuvul/ la Ballon, aproape de Redon. În 848, Nominoë este uns rege al Bretoniei în catedrala de la Dol. În anul morții sale, 851, Bretania se bucura de o independență solidă, iar fiul său Erispoë îl silește pe adversar să recunoască granițele țării, rămase neschimbate pînă în zilele noastre. Victoria lui Nominoë este celebrată în fiecare an la Ballon.

Imigrația bretonă nu a avut nimic dintr-o fugă dezordonată din fața invadatorilor saxoni cuceritori ai Marii Britanii. Ea s-a făcut sub conducerea unor

șefi militari și religioși pe care vocea populară, în afara bisericii, i-a proclamat „sfinți” și care sînt și azi cinstiți ca atare. Unul dintre aceștia, Konvoion, l-a ajutat pe Nominoë la construirea unei Bretanii independente: mănăstirile au fost într-adevăr atît centre de viață culturală și administrativă cît și spirituale. Recent a fost editată în facsimil opera *le Cartulaire de Redon*, manuscris din secolul al XI-lea, redactat în abația fondată de Sfîntul Konvoion, unul dintre rarele documente salvate de la distrugere din biblioteca sa: scrierea este în latină dar conține numeroase nume și cuvinte în bretona veche, care atestă competența acestei limbi în domenii considerate deseori străine de bretona modernă, cum ar fi cel al administrației.

Bretona veche și medie

Cel mai vechi text cunoscut în bretona veche se află într-un manuscris conservat la Leiden, Olanda, și anume două pagini dintr-un tratat de medicină care datează de la sfîrșitul secolului al VII-lea. Ceea ce se știe despre bretona vorbită aproximativ în acea epocă se bazează în mod esențial pe niște glose ale unor manuscrise latine colectate de profesorul Léon Fleuriot (1923-1987) care a putut, pornind de la acestea, să întocmească un Dicționar și o Gramatică (1964). Astfel se dă numele de bretona veche formei celei mai vechi atestate a limbii celte vorbită în Armorique, devenită apoi Bretania. Din acea perioadă nu ne-au parvenit lungi poeme asemănătoare celor care s-au păstrat în galică: doar niște note și scurte traduceri scrise între secolele VII-XII. Dar începînd cu secolul al XIV-lea, textele vor da mărturie despre o nouă stare a limbii, care se va numi bretona medie. Iar această bretonă medie, datorită mai ales poemelor sale și teatrului său, ne este infinit mai cunoscută: Emil Ernod/Emile Ernault (1852-1938) i-a adunat vocabularul (1888, 1895-1896) și cîteva opere de cîpățfi îi atestă bogăția literară: în 1876 Kervarker/ La Villemarqué (1815-1895) și-a publicat cele mai frumoase poeme — precum *Buhez Mab-Den* (La vie de l’homme - Viața omului), *Tremenvan an itron Gwerc’hez Maria* (Le trépas de Madame la Vierge Marie - Adormirea Fecioarei Maria) și *Pemzek Levenez Maria* (Les quinze joies de Marie - Cele cincisprezece bucurii ale Mariei) — și, în 1914, Ernod/Ernault mai dădea o ediție a impozantului volum *Mirouer de la Mort* — doar titlul este în franceză — care în aproximativ 4000 de versuri vorbește despre morți fericite sau nefericite: infernul, în treacăt fie spus, inspirîndu-l mult mai mult pe autor, Yann an Arc’her, decît paradisul. Un aspect caracteristic al producției în bretona medie este faptul că aceasta folosește un sistem de rime finale și de rime interne, pe care desigur îl putem considera complicat, dar care amintește foarte mult de prozodia din galeză. Rezultă deci faptul că o tradiție și un învățămînt poetic au fost menținute fără întrerupere în Bretania în ciuda războaielor și a invaziilor care au zguduit istoria ținutului. Numărul restrîns de manuscrise și de incunabule care ne-au parvenit își află explicația în distrugerea totală a bibliotecilor noastre — conservate în mănăstiri și castele — distrugere care a culminat în perioada Revoluției Franceze.

Bretania: independență și autonomie

Nu e de prisos să schițăm istoria politică a Bretaniei. Ultima confruntare militară, de la Stat la Stat, cu Franța a avut loc la 24 iulie 1488, la Saint-Aubin-du-Cormier, aproape de Fougères: oastea bretonă, o forță alcătuită din 11.000 de bretoni, englezi, germani și gasconi, a fost învinsă, 6.000 de bărbați și-au aflat acolo sfârșitul, iar ducele Francisc al II-lea s-a stins puțin după aceea. Revolte populare s-au opus ocupației franceze, dar moștenitoarea tronului, ducesa Anne, s-a căsătorit cu regele Franței, Carol al VIII-lea, în 1491, apoi, văduvă, cu succesorul acestuia, Ludovic al XII-lea, în 1499, nu fără să fi negociat cu cel din urmă un contract care garanta independența Bretaniei. Abia treizeci de ani mai târziu, în 1532, Francisc Întîiul, rege al Franței, a reușit, prin diverse manevre, să convingă Stările Generale ale Bretaniei, alungate din capitala lor și exilate în orașelul Gwened/Vannes, ocupat de două regimente de dragoni, să accepte uniunea, printr-un tratat care îi recunoștea totuși Bretaniei deplină autonomie. Au izbucnit revolte, precum aceea a Bonetelor Roșii (*Bonedoù Ruz* - Les Bonnets Rouges), în regiunea Karaez/Carhaix, în anul 1675: despotismul Regentului francez care a mărit impozitul sfidînd prevederile tratatului de uniune a provocat revolta de la Roazhon/Rennes, cea de la Naoned/Nantes și din satele în care notarul ar Balp, publicînd un „Code Paysan” - Cod țărănesc - a preluat conducerea revoltei. Represiunea a fost atroce, cu jafuri, distrugerii și zeci de mii de spînzurați. Ea s-a prelungit pe vreo douăzeci de ani și s-a încheiat cu raderea de pe fața pămîntului a suburbiilor orașului Roazhon/Rennes și cu expulzarea locuitorilor. În 1720, Pontkalleg și trei dintre prietenii săi au fost decapitați pe eșafodul din Naoned/Nantes: printr-un Act de Asociere, aceștia adunaseră sute de gentilomi care să susțină revoltele populare și să obțină sprijinul Spaniei pentru restabilirea libertății bretone. *Barzhaz Breizh* a cules o *gwerz* populară (poem dramatic cîntat) care îi celebrează amintirea. Cea mai lungă insurecție, aceea a Șuanilor [*la Chouannerie*] — revoltă populară care a mobilizat ajutoare din toate clasele sociale și ale cărei cauze au fost multiple: suprimarea autonomiei bretone cu interzicerea Stărilor Generale și a Parlamentului din Bretania, impuneri grele, rechiziționări de bunuri și recolte, constituție civilă a clerului, înrolarea a 300.000 de bărbați — a ținut din 1788 pînă în 1800, lăsînd în urmă sechele de violență și de agitație timp de douăzeci de ani. Una dintre cele mai celebre căpetenii șuane, Kadoudal, a fost decapitată în anul 1804.

Încetul cu încetul, sfârșitul independenței urma să ducă la dispariția marinei comerciale bretone care era dintre cele mai puternice și gira un comerț înfloritor în porțiunea maritimă a Europei de Vest. Bogata industrie textilă care înzestra diversele flote europene cu pînze de înaltă calitate era periclitată, iar povara impozitelor, tot mai ridicate, în disprețul tratatului de uniune, în ciuda opoziției constante a Stărilor Generale ale Bretaniei, nu a întîrziat să frîneze creația artistică și arhitecturală ca și dezvoltarea economică. Reprimarea revoltei populare nu făcea decît să agraveze situația.

Momente faste și nefaste pentru limba bretonă

Crearea unui regat breton sub egida lui Nevenoe/Nominoé marchează perioada de maximă expansiune a limbii bretone: instrument de guvernare și de studiu, ea este limba comună a unei societăți bine structurate și aflată în plină dezvoltare. Invaziile vikingilor (în secolul X) îi vor da o dură lovitură: mănăstirile, adică locurile unde se transmitea cultura scrisă, se goleau de călugării care plecau să pună la adăpost de prădători relicvele sfinte și cele mai prețioase manuscrise; poeții, cântăreții și istoricii care își duceau traiul alături de căpeteniile războinice, piereau în lupte odată cu mulți dintre aceștia; și clasele populare plăteau un greu tribut, demografic și cultural. Încetul cu încetul bretona s-a retras de la est către vest pînă la o „frontieră lingvistică” trecînd grosso-modo de la Sant Brieg/Saint Brieg la Gwened/Vannes, cu o enclavă importantă în jurul lui Gwennran/Guérande. În partea estică a provinciei, Haute-Bretagne, se va practica un dialect roman, numit gallo, pentru care o mișcare tînă revendică astăzi statutul de limbă. Bretania se divide așadar într-o Haute-Bretagne (Bretania de Sus), al cărei dialect tradițional este gallo, și o Basse-Bretagne (Bretania de Jos), unde se practică în mod tradițional bretona. Franceza, instalată mai întîi în orașe, amenință atît bretona cît și dialectul gallo. Noțiunea de „frontieră lingvistică”, istoricește valabilă, și-a pierdut mult din semnificație: în ce privește bretona, aceasta se inserează azi în întreaga viață citadină a Bretaniei.

Înlocuirea tuturor limbilor minoritare cu franceza și prin urmare dispariția acestora pare un fapt înscris în logica unui stat dintotdeauna centralist, oricare ar fi fost regimul său politic. Ordonanța regală de la Villers-Cotterêts (1539) impunea redactarea actelor oficiale în franceză. Revoluția Franceză a tradus în termeni ideologici această voință de a distruge „idiomurile”. Legile lui Jules Ferry, care organizau învățămîntul de stat în perioada 1880-1883, au interzis folosirea în școli a oricărei limbi alta decît franceza. În anii 1900-1905, Emile Combes, Președinte al Consiliului și ministru al Cultelor, a suprimat vărsămîntul „indemnizației Concordate”, instaurată în 1801 prin acordul dintre Imperiul Francez și Sfîntul Scaun, preoților care, în parohiile lor, continuau să-și țină predicile și catehismul în bretonă. În noiembrie 1923, Statul, punînd stăpînire pe stațiile de radio create de grupuri de cetățeni și organizîndu-le într-un sistem centralizat, a interzis folosirea în antenă a oricărei limbi alta decît franceza. În 1925, domnul de Monzie, ministru al Instrucțiunii Publice, a declarat: „Pentru unitatea lingvistică a Franței, limba bretonă trebuie să dispară”. În 1972, un distins literat, cum era Președintele Pompidou, se pronunța la Strasbourg: „Nu există loc pentru limbile regionale într-o Franță destinată să marcheze Europa cu propria-i pecete”. În anul 1992, un nou „Articol 2” era adăugat la Constituția Franței, care specifica: „Limba Republicii este limba franceză”. Acest Articol 2 a avut multiple consecințe. De pildă, în 1997, domnul Juppé, pe atunci Prim-Ministru, inaugurînd un ajutor financiar acordat presei regionale săptămînale, restrîngea acest ajutor doar la ziarele redactate în

franceză: toate eforturile depuse pentru modificarea acestei decizii au rămas zadarnice. O politică de excludere a bretonei din viața publică, din școală, din cazărni, apoi din biserică, din radio pînă în 1941, nu putea, în ciuda luptei curajoase a mișcării bretone, să nu aibă efecte teribile de negative. Prin urmare, nu e deloc de mirare faptul că bretona se află azi într-o situație foarte dificilă.

Dicționarele

Pe plan cultural, marile poeme scrise ale bretonei medii, difuzate de o tiparniță foarte devreme creată în Bretania (*le Catholicon*, dicționar breton-latin-francez, este publicat în 1499) vor înceta să apară. Editarea în bretonă va deveni instrument de prozelitism religios: asta nu înseamnă că lucrarea a fost neinteresantă din punct de vedere literar. Publicarea de către Părintele Maunoir, iezuit, (1606 - 1683) a unui dicționar intitulat în mod curios *Sacré Collège de Jésus* (1659) marchează pentru limba scrisă trecerea de la bretona medie, cea a marilor poeme aliterate, la bretona modernă. Activitatea lexicografică se va dezvolta și, trebuie spus, va rămîne și rămîne mereu importantă în Bretania: Părintele Grégoire, de la Rostrenen (?1672 - 1750) și Dom Pelletier (1663 - 1733) au publicat gramatici și dicționare cu sprijinul Stărilor Generale din Bretania. Au urmat apoi *Vies des Saints - Viețile Sfinților* în bretonă: *Buhez ar Sent*, foarte populare, ele au avut cel puțin avantajul de a obișnui oamenii cu practicarea cotidiană a lecturii, complement important al alfabetizării promovate în „micile școli”.

Un alt lexicograf, Ar Gonideg/Le Gonidec (1775 - 1838) a fost cel care a marcat trecerea la bretona contemporană: în afară de Gramatica sa (1807) și de Dicționare, publicate chiar de el (1821) sau de discipolul său Kervarker/La Villemarqué (1847, 1850) el a publicat, cu ajutorul galilor de la *Bible Society* (preocupați să pună cărțile sfinte la dispoziția verilor lor bretoni), o traducere a Noului (1827) și a Vechiului Testament, cel din urmă nefiind publicat decît în 1866 de către Troude (1803 - 1885) și Milin (1822 - 1895). Reforma sa ortografică, numită de el „filosofică”, și pe care am putea-o caracteriza drept „fonologică”, rămîne, după nenumărate îndreptări, la baza practicii contemporane.

Ortografia bretonă

Precum toate limbile, inclusiv franceza, bretona se realizează sub forma multiplelor graiuri, al căror număr nu se poate determina în mod științific. În mod comun și tradițional, se consideră că bretona se compune din patru „dialecte”: leonez, cornic, tregorez și vanetez. Acest inventar nu este lingvistic ci sociologic: patru „dialecte” pentru că existau patru episcopii care păstrau limba și vechile obiceiuri bretone [„bretonnants”]. Perfecționiștii adaugă dialectul „goëlo”, din partea bretonantă a episcopiei Sant Brieg/Saint-Brieuc.

Fiecare episcopie își avea propriul catehism, propria culegere de imnuri religioase, uneori propria Carte de Liturghii, propriile Vieți ale Sfinților, propriile Scrisori

Episcopale, totul supus obligației de Imprimatur și de Nihil Obstat. Și astfel că pentru fiecare din cele patru „dialecte” se stabilise câte o normă ortografică. În 1907, Academia Bretonă, adunată în jurul lui Fransez Vallée (1860 - 1949) și a lui Emil Ernod, a unificat sistemele dialectale din Léon, Cornouailles și Tréguier într-o singură normă scrisă bazată pe principiile lui Le Gonidec, pe care au numit-o K.L.T., ortografia din Vannes rămânând în afara înțelegerii. Consultările dintre scriitori în vederea desăvârșirii uniunii, încurajate de episcopul de Vannes, Monseniorul Tréhiou, au pus bazele, în 1936, unui acord care a fost semnat în 1941 de toate organizațiile bretone, stabilindu-se astfel ortografia K.L.T.G. Ca peste tot aiurea, schimbările ortografice au declanșat convulsii. Ele s-au calmat azi și sistemul unificat adună marea majoritate a lumii culturale. Dar și mai semnificativă este această ortografie, folosită de toți cei care nu consideră bretona ca pe un vestigiu al trecutului ci ca pe un instrument cultural pentru dezvoltarea unui popor.

Literatura orală

O altă existență culturală, care nu trecea nici prin scris, nici prin tipografie, asigura coeziunea societății bretone: bogăția literaturii orale va începe să fie pusă în evidență către mijlocul secolului al XIX-lea. Bretania se integra astfel evoluției generale a ideilor într-o Europă care, după abordarea elitistă a Secolului Luminilor și a Revoluției Franceze esențial burgheză, lua în considerare, mai întâi sub aspect cultural, apoi politic, populațiile minoritare și nerecunoscute. A început cercetarea poemelor cîntate și a poveștilor. Primul dintre acești colecționari de bogății populare a fost Kervarken/La Villemarqué, al cărui *Barzhaz Breizh* (1839, 1867) are parte de aceeași celebritate prin multiplele editări: el a publicat în paginile sale poeme dramatice (*gwerziou*), poeme bucolice sau de dragoste (*soniou*) și poeme religioase (*kanennou*), conform unei trilogii încă acceptate. A urmat apoi Fañch An Uhel/ François Luzel (1821 - 1895), cel mai activ dintre toți: el a adunat povești, din care din nefericire nu a păstrat decât în mică măsură textul breton, — text care a fost integral reeditat de *Al Liamm* — , și un important număr de *Gwerziou* și *Soniou*, disponibile în patru mari volume. Gab Milin a cules și a publicat, în bretonă, foarte frumoase povești tradiționale, azi accesibile în ediții moderne. Se începe doar publicarea unor colecții rămase în manuscris, precum aceea a lui Pengwern (1807 - 1856), îngrijită de *Hor Yezh*.

Literatura orală și-a găsit o fericită expresie într-o altă artă: teatrul. În ciuda interdicțiilor, „misterul” rămînea un divertisment apreciat atît la sate cît și la orașe, în așa de mare măsură încît unii actori își pierdeau numele patronimice și ajungeau să nu-l mai poarte decît pe cel al rolului interpretat. Acest teatru s-a păstrat prin copiile pe care și le treceau actorii din mîna în mîna pentru a-și învăța rolurile, sau pe care le împrumutau în serile de iarnă. Ar Gondeg, primul, în colaborare cu abatele Sionnet, a pregătit pentru editare — postum, 1837 — *Buhez Santez Nonn* (Vie de Sainte Nonne, Viața Sfintei Călugărițe), text în bretona medie. Fañch An Uhel, în afara colectării

unor cîntece și povești, a adunat un mare număr de piese, manuscrise sau imprimate, din care a constituit un depozit la Biblioteca Națională din Paris. Dintre acestea, el a publicat două: *Santez Tryphina hag ar roue Arzur* (Sainte Tryphine et le Roi Arthur, Sfînta Trifîna și regele Arthur) (1863) și *Buhez St. Gwenole, abad* (Vie de St. Gwénolé, père abbé, Viața Sfîntului Gwénolé, părinte abate) (1889). Inventarul pieselor manuscrise risipite prin diverse biblioteci se ridică la peste 300. Puține au fost publicate. Unul dintre titlurile cele mai importante, *Ar Varn Diwezhañ* (Le Jugement Dernier, Judecata de pe urmă), pregătit pentru editare și completat cu o gramatică de Roparz Hemon, apare în anul 1998 la editura *Skol*, cu ocazia celei de-a douăzecea comemorări a morții sale. Și tinerii cercetători sînt tot mai interesați de acest teatru care, în ciuda temelor istorice sau biblice, era cu adevărat un teatru al vieții. Cea mai celebră dintre trupele bretone, *Strollad ar Vro-Bagan*, alături de piese de factură modernă, se inspiră deseori din stilul și din modele promovate de acest tip de teatru: Jocul Pasiunii, interpretat de această trupă rămîne în memoria tuturor.

Muzica și artele

Poemele populare, urmînd tradiția antică, erau cîntate. Kervaker le-a publicat, în al său *Barzhaz Breizh*, nu numai textul ci și muzica. Fañch An Uhel a neglijat să facă acest lucru: o jumătate de secol mai tîrziu li se vor regăsi din fericire și cuvintele și melodiile, niște melodii, cine știe?, poate diferite de cele pe care le auzise An Uhel. De atunci, colectarea lor nu a încetat. Ea este azi centralizată de asociația *Dastum* care adună atît cîntecele în bretonă cît și pe cele în gallo, cealaltă limbă bretonă. Fondatorul ei, Patrick Malrieu, a fundamentat o recentă teză de doctorat pe studiul a 5.000 dintre aceste cîntece. O mișcare muzicală de o extraordinară vigoare, aliind tradiționalul cu creația, a așezat muzica bretonă, sub diversele sale aspecte, inclusiv cele mai moderne precum jazzul și rockul, în centrul vieții culturale și sociale din Bretania. Ca și în cazul muzicii irlandeze, muzica bretonă e azi recunoscută pe plan internațional: fie că ne gîndim la Stivell, la Dan Ar Braz sau la acele uluitoare *bagadoù*.

Cele două instrumente muzicale caracteristice Bretoniei sînt cimpoiul breton [„le binou”] și bombardă [„la bombarde”]: ele erau folosite îndeosebi de cuplul de „sunători” pentru dans, atunci cînd dansul respectiv nu era condus de cîntăreți după tehnica *Kan ha Diskan*. Prin anii 30, cimpoiul scoțian [„bagpipe”], care în versiunea bretonă a primit numele de *biniou bras* pentru a-l distinge de *biniou kozh*, a fost introdus în Bretania, și din 1943 s-au constituit acele ansambluri muzicale remarcabile, „les *bagadoù*”, compuse din cimpoaie scoțiene, bombarde și tobe: defilările acestora făceau mulțimile să vibreze atît de tare încît marina și armata franceză au vrut să le aibă fiecare în dotare. De cîțiva ani asistăm la o evoluție: noi instrumente sînt integrate în *bagad*, care devine astfel orchestră. Nivelul muzical, scos în evidență în cadrul concursurilor anuale, este foarte ridicat

și învățăceii în domeniu se numără cu miile. Un alt aspect interesant este faptul că tinerele fete se integrează tot mai mult în aceste orchestre: istoria acestor *bagadou* e exemplară pentru vitalitatea culturală a Bretaniei.

Aceeași preocupare de inserție în lumea modernă, în spiritul unei tradiții în dezvoltare, se manifestă atât în cântec cât și în dans: alături de *Kelc'hioù Keltiek* (Cercuri Celtice - Cercles Celtiques), fondate cu vreo șaizeci de ani în urmă și numărând câteva sute, ansamblurile de dans precum *Tamm Kreiz* se consacră creației. Tradiția este continuată de grupuri și cântăreți de calitate, ca Yann - Fañch Kemener și Denez Prigent: cântul, cuplul cimpoi breton - bombardă, „la veuze”, „la vielle” (instrumente specifice), clarinetul, acordeonul diatonic, harpa celtică, toate suscită și acum cel mai mare interes. Formațiile *festoù-noz*, ansambluri populare de dans, pot aduna sute, ba chiar mii de participanți, în timpul marilor festivaluri — cum este Festivalul Interceltic de la Lorient/An Oriant, numit *Emvod ar Gelled* — care se constituie atât în vitrine ale unor bogății tradiționale cât și în focare de creație. Și nu trebuie neglijat aspectul revendicativ al cântului breton: Glenmor (1931 - 1996) i-a fost pionier, Servat (în franceză), Youenn Gwernig, poet și cântăreț (în bretonă), sînt marile sale nume. Sporturile se bucură de aceeași favoare: *gouren*, sau lupta tradițională, are acum mii de „licențiați” și a fost de curînd admisă ca materie opțională la examenele școlare.

În domeniile picturii, sculpturii, arhitecturii, literaturii, muzicii simfonice, în domeniul artelor habitatului, mișcarea *Seiz Breur* a impus în istoria bretonă artiști precum Janed Malivel (1895 - 1926), René-Yves Kreston (1898 - 1964), Xavier de Langleiz (1906 - 1975), James Bouillé (1894 - 1945), Jo Savina (1901 - 1983), Paul Le Flem (1881 - 1984) și mulți alții. Mișcarea lor, ca și operele lor rețin atenția cercetătorilor, iar muzeele se consacră acestor artiști a căror influență este prezentă și azi.

Literatura scrisă

În secolul al XIX-lea se va afirma o reînnoire a literaturii scrise, pe măsură ce se făceau marile colecte: An Uhel și Milin au fost în egală măsură și poeți. Mulți alții s-au lansat în poezie, basm sau povestire — și nu menționăm aici literatura de prozelitism religios, catolic sau chiar protestant, inițiată odată cu sosirea în Bretania a câtorva misiuni venite din țara Galilor și care nu a încetat să se dezvolte. Editarea era destul de activă, iar vânzarea producției de carte îi permitea o dezvoltare rezonabilă. S-au creat periodice puse fie în slujba ideii bretone, fie a ideii religioase, fie a amîndurora: autorii găseau aici spațiu pentru scrierile lor. Abundența de texte rimate din publicațiile de limbă bretonă rămîne uimitoare. Încă de atunci, prozodia a adoptat modelul francez, viața satelor dă naștere la tablouri calme și melancolice, tinerele fete inspiră o iubire întotdeauna platonice și în general nefericită, limba și ținutul suscită jurăminte de fidelitate veșnică. Se

disting câteva opere: de exemplu, *Emgann Kergidu* (Le Combat de Kerguidu, Lupta lui Kerguidu) de Lan Inizan (1877, 1878), povestiri ale rezistenței populare în fața soldaților Revoluției Franceze. O mișcare către modernitate va fi schițată de Taldir - Jaffrennou (1879 - 1956) și Fransez Vallée (1860 - 1949): prin ziarele, periodicele și diversele lor publicații, aceștia vor stabili un contact mai strâns între expresia literară în bretonă și viața citadină. Din 1898, Vallée publică săptămînalul *Kroaz ar Vretoned* (La Croix des Bretons, Crucea bretonilor) — toată viața, Vallée va fi un susținător fidel al mișcării naționale — și în 1904 Taldir crează *Ar Vro* (Le Pays, țara), revistă de limbă bretonă, apoi *Ar Bobl* (Le Peuple, Poporul), ziar bilingv. Printre autorii pe care îi grupează, câțiva crează o frumoasă operă: Erwan Ar Moal (1874 - 1957), povestitor și ziarist curajos, Ivon Krog (1885 - 1930), povestitor, Y.-F. Jakob (1882 - 1938), poet. Dar trebuie totuși să spunem că cea mai mare parte a acestei producții, deseori agreabilă la lectură și întotdeauna prețioasă din punctul de vedere al limbajului, nu va putea dăruii Bretaniei, literar vorbind, opere de mare valoare.

Un mare pas a fost făcut în perioada 1900 - 1914, cînd s-au pus bazele unei mișcări bretone moderne pe care Marele Război urma să o facă să dispară în noroiul și sîngele tranșeelor de la Verdun și Izer. În 1911 a fost creat primul Partid Național Breton, *Breiz Dishual* (Bretagne Libre), iar Emile Masson (1869 - 1923), care a participat la fondarea acestuia, făcea cunoscute ideile socialiste în revista sa *Brug* (1913). În paralel, abatele Yann-Vari Perrot (1877 - 1943) cuprindea ideea națională în mișcarea catolică de limbă bretonă, în paginile publicației lunare *Feiz ha Breiz* (Foi et Bretagne, Credința și Bretania) (1912). Loeiz Herrieu (1879 - 1953) lansa o revistă lunară în limba vanetă, *Dihuanamb* (Réveillons-nous!, Să ne trezim!) (1905) și, în zilele de duminică, se adresa mulțimilor în limba bretonă. În periodicul *Brittia* (1912), Iwan An Diberder (1887 - 1959) și Yan-Ber Kalloc'h (1888 - 1917) purtau polemici viguroase împotriva regionalismului. F. Vallée și Emil Ernod/Ernault, să ne aducem aminte, realizau unificarea ortografică a celor trei mari „dialecte” bretone (*Kerne - Leon - Treger*, Cornouaille - Léon - Trégor), rupînd astfel cu tradiția eclesiastică a cîte unui dialect pentru fiecare episcopie. Atunci au apărut primii doi mari autori moderni: Tangi Malmanche (1875 - 1953), dramaturg, și Yann-Ber Kalloc'h, poet. Amîndoi vor să creeze o literatură națională îndepărtată de acele poncife regionaliste care permiteau făcătorilor de rime să-și înșire versurile. Malmanche se inspiră din cîntece sau povestiri tradiționale, precum și din viața cotidiană a contemporanilor săi: în *Gurvan, ar marc'heg estrañjour*, (Gurvan, le chevalier d'ailleurs, Gurvan, cavalerul de aiurea)(1923), textul este profund poetic, atît ca formă cît și ca inspirație. Culegerea lui Kalloc'h, *Ar en deulin* (A genoux, În genunchi), publicată postum (în 1921 și în 1935), este introspectivă și teribil de sumbră — viața lui, e adevărat, nu a fost decît un lung șir de drame și de insuccese —, dar plină de o emoționantă și cîteodată înspăimîntătoare grandoare. Opera teatrală a lui Malmanche a fost în întregime reeditată de *Al Liamm* (1950 - 1975).

Literatura contemporană

După Marele Război, mișcarea bretonă a reînviat datorită unui tineret îndrăzneț căruia i se vor alătura mai târziu supraviețuitorii hecatombeii. Ea se afirmă pe toate planurile: politic, cu *Breiz Atao* (Bretagne toujours, Bretania întotdeauna), artistic, cu *Ar Seiz Breur* (Les sept frères, Cei șapte frați), literar, cu *Gwalarn* (Nord-Ouest, Nord-vest), pe planul nou al luptei organizate în favoarea limbii, cu *Ar brezhoneg er skol* (Le breton à l'école, Bretona în școală) și *Ar Falz* (La faucille, Secera). Nu dăm aici decât principalele repere dintr-o abundență care va cuprinde toate aspectele societății.

Revista *Gwalarn* (1925), sub direcția lui Roparz Hemon, va așeza bretona la locul cuvenit în cadrul literaturii europene moderne. Roparz Hemon, nuvelist, poet, eseist, gramatician, traducător (1900 - 1978), își impune viziunea privind „bretona - limbă a viitorului” și influențează munca prietenilor săi. E de ajuns să citești textele lui Jakez Riou (1873 - 1939) de dinainte și de după crearea revistei *Gwalarn* pentru a sesiza măsura schimbării: nuvelele sale din volumul *Geotenn ar Werc'hez* (L'herbe de la Vierge, Iarba Fecioarei) (1934) rămân un model de formă și de limbă, în sumbre tablouri de vieți sfârșimate. De la poveste s-a trecut la nuvelă, de la poezie la poem, de la „piesă de patronaj” la teatru, bretonii i se deschide domeniul criticii literare, ea devine un instrument de analiză culturală, socială și politică, este folosită pentru a oferi poporului breton comorile anticeii literaturi celtice sau cele ale literaturii universale.

[Ilustrăm, în continuare, cu una dintre creațiile poetice ale lui Roparz Hemon, din 1960, comparativ, în versiune bretonă, franceză și în traducere lineară română]

Ar marc'heg bale-bro

*Va jav ha me o vont a-hed an hent,
Hag a-dreuz park pa n'eus mui hent ebet,
A-hed, a-dreuz, ne vern, ez eomp bepred.
Hor pal bemdez 'zo keit hag en derc'hent.
D'an noz e kouskan, gwech en ur c'hastell,
Gwech en ur peniti, gwech war ar vein.
Din-me, ne vern, evit astenn va c'hein,
Roc'h noazh, plouz gleb, pe wele dimezell.
Traonienn pe run, douar ed pe ouelec'h,
N'o gwelan ken. Din-me int holl heñvell.
Goañv pe hañv, glav pe heol, kalm pe avel,
N'eus din na warc'hoazh, nag hiziv, na dec'h.*

(În bretonă, în original)

Le chevalier errant

*Ma monture et moi avec moi allant au long des routes
Et puis à travers champs quand manquent les chemins
A travers ou au long, sans arrêt nous allons
Notre but chaque jour aussi loin que la veille.
A la nuit je m'endors parfois dans un château
Ou dans un ermitage ou encore sur la pierre,
Mais que m'importe à moi pour étendre mon dos
Roche nue, paille humide ou lit de demoiselle.
Vallon après colline, terre à blé ou désert,
Je ne les vois plus. Tous pour moi sont même chose.
Hiver, été, soleil ou pluie, calme ou tempête
Je n'ai pas d'aujourd'hui, de demain ou d'hier*

(În franceză, în original)

Cavalerul rătăcitor

*Calul meu și cu mine mergînd de-a lungul drumurilor
și apoi peste cîmpuri cînd lipsesc drumurile
De-a curmezișul sau de-a lungul, fără oprire mergem
ținta noastră zilnic tot atît de departe ca-n ajun.
Noaptea adorm uneori într-un castel
Sau într-o sihăstrie sau chiar pe o piatră,
Dar ce importanță are pentru mine de-mi lungesc spatele
Pe o stîncă golașă, pe paie umede sau pe pat de domnișoară.
Vîlcea după colină, pămînt cu grîu sau deșert,
Nu le mai văd. Toate pentru mine sînt același lucru.
Iarnă, vară, soare sau ploaie, calm sau furtună
Eu nu am parte de azi, de mîine sau de ieri.*

În inima echipei fondatoare a revistei *Gwalarn* se află Roparz Hemon: nuvelist, cu uimitoarea *Beajour ar Goañv* (1943) (Le voyageur de l'Hiver, Călătorul Iernii), poet, cu *Pirc'hirin ar Mor* (Le Pèlerin de l'Océan, Pelerinul Oceanului) (1933), interogație despre propria-i viață și operă, sau *Kanenn evit Deiz an Anaon* (1948) (Chant pour le Jour des Morts, Cînt pentru Ziua Morților) în amintirea luptătorilor pentru libertate, eseist, cu *Ur Breizhad oc'h adkavout Breizh* (1931) (Un Breton qui retrouve la Bretagne, Un breton care regăsește Bretania), texte fondatoare, cu un teatru pe care *Strollad ar Vro-Bagan* îl pune în scenă, traducător... Jakez Riou, prea devreme dispărut, era, în afară de nuvelist, și poet, dramaturg și traducător. Youenn Drezen (1899 - 1972), poet, traducător, nuvelist, romancier, precum și eruditul Fañch Elies-Abeozen (1910 - 1988), traducător al marilor povestiri galice, eseist, nuvelist, istoric al literaturii. Acestui grup i se va alătura curînd o pleiadă

de tineri autori, dintre care trebuie citate câteva nume: Maodez Glanndour (1909 - 1986), poet, cu creațiile sale *Imram* (Navigation, Navigare) (1942) și *Milc'hwid ar Serr-noz* (Le mauvis du crépuscule, Sturzul crepusculului) (1946), Divi-Kenan Kongar (1913 - 1992), eseist, poet: *Barzhonegou*, antologie (1982), Gw. Bertou-Kerverziou (1908 - 1951), încă un poet, de o formă mai severă și deseori orientată spre antichitatea celtică: încă o antologie, *Barzhonegou*, postumă (1955).

În războiul din 1914-1918, Bretania a pierdut 240.000 de morți dintr-o populație de aproximativ 3 milioane de locuitori, iar conflictul a provocat o ruptură culturală într-o societate care pînă atunci rezistase la numeroase asalturi. Al doilea război mondial, chiar dacă a fost mai puțin sîngeros pentru Bretania, dar mai distrugător, a avut consecințe tot atît de nefaste. În timpul acestui război, mișcarea culturală bretonă și-a continuat acțiunea, a amplificat-o în domeniul editării și producției literare, în ciuda ostracizării care lovea în continuare limba în școli. Această acțiune a fost scump plătită după război: dar unul dintre cîștiguri se va dovedi permanent: în 1941, pentru prima oară într-un post de radio care exista din 1927, Roparz Hemon a reușit să creeze emisiuni în limba bretonă. Prezența lor a fost consolidată definitiv în 1946 de Per-Jakez Hélias, și de atunci emisiunile nu au încetat.

Ca și în 1918, tot tinerii au fost aceia care, în 1945, au asigurat, în condiții dificile, continuitatea mișcării. Grupați în jurul revistei *Al Liamm*, aceștia au permis celor mai vîrstnici să se exprime: Roparz Hemon, primit în Irlanda, la Institutul de Înalte Studii, a produs romane, poeme, editări de texte vechi, gramatici și dicționare, înainte de a-și încheia opera literară printr-un roman de dragoste pentru orașul său natal, Brest: *Nenn Jani* (1974). Drezen și Elies erau mai activi ca oricînd. Alți autori se afirmau: Jarl Priel (1885 - 1965), dramaturg și romancier, Yeun ar Gow (1897 - 1966), povestitor, Klerg (1912 - 1984), eseist și traducător, E. Ar Barzhig (1917 - 1977), povestitor și traducător; Anjela Duval (1905 - 1981), țărancă și poetă, trăind singuratică într-o mică fermă din Trégor, Per-Jakez Hélias (1914 - 1995), povestitor, poet și dramaturg, ca să nu cităm decît pe cîțiva dintre cei dispăruți. Tînăra generație care a asigurat și și-a asumat preluarea ștafetei este în continuare prezentă în literatură cu Ronan Huon, Per Denez, Youenn Olier, poeți, nuveliști și romancieri, Per ar Bihan, Yann-Ber Piriou, Youenn Gwernig, poeți, și încă alții. Literatura bretonă nu încetează să se îmbogățească cu nume noi, precum cele ale lui Koulizh Kedez, Gi Etienne, Lan și Bernez Tangi, poeți, Tudu Huon, Gwendal Denez, Alan Botrel, poeți și nuveliști, Kristian Brisson, Goulc'han Kervella, Mikael Madeg, Yann Gerven, nuveliști și romancieri: împreună cu mulți alți creatori, aceștia anunță pentru literatura de limbă bretonă un viitor care inspiră încredere, bucurie și mîndrie.

Limba științifică și tehnică

Literatura bretonă modernă aflată la începuturile sale, adică pe la mijlocul secolului al XIX-lea, își croise un drum curios: nu s-ar fi publicat cea mai mică

piesă rimată — iar poezia constituia esența producției literare — fără a fi însoțită de o traducere în franceză. Așa era moda, de la Luzel la Taldir-Jaffrennou. În privința studiilor, a publicațiilor mai mult sau mai puțin tehnice, unicul mod de expresie era franceza. O personalitate uimitoare, Meven Mordiern/René Le Roux (1878 - 1949), a avut un rol decisiv în deschiderea de noi teritorii pentru bretonă, începînd cu acela al istoriei, cu lucrările sale *Notennoù diwar-benn ar Gelted kozh, o istor hag o sevenadur* (Notes sur les anciens Celtes, leur histoire et leur civilisation, Note privind vechii celți, istoria și civilizația lor) (1911 - 1924) și *Istor ar Bed* (Histoire du Monde, Istoria lumii) (1929 - 1939). În 1934, *Gwalarn* publică *Mentoniezh* (Géométrie). Prezentarea bilingvă a poeziilor bretone a încetat total în acea perioadă și bretona a cucerit din ce în ce mai mult diversele domenii ale vieții moderne: *An Here* publică în 1995 primul dicționar breton unilingv, *Ar Geriadur Brezhonek*, 10.000 de cuvinte, și pregătește dicționarul de 20.000 de cuvinte pentru anul 2000. Apar cărți de școală: *Douaroniezh Breizh* (1979) editate de *An Here* precum și numeroase manuale scoase de T.E.S. (*Ti - Embann ar Skolioù Brezhonek / Editions des Ecoles de Langue Bretonne*). *Geriadur an Armerzh* și *Geriadur ar Stlenneg* (1995) (Dictionnaire de l'Economie et de l'Informatique), de *Preder*, permit azi unor întreprinderi (în general culturale) să funcționeze în bretonă. Tehnicile noi sînt puse în slujba limbii: T.E.S. editează video-casete și un dicționar sonor, *An Here* un CD-rom al vieții cotidiene în cinci limbi (bretonă, franceză, engleză, germană și spaniolă). Deschiderea spre plurilingvism este importantă prin dicționare de tipul breton/galic, /irlandez, /englez, /german, pe lângă cel breton/francez, iar bine-cunoscutul manual *Brezhoneg Buan hag Aes* are ediții în galică, engleză, germană, esperanto, curînd și în catalană. Institutul Cultural al Bretaniei a creat un *Servij ar Brehoneg* (Service de la Langue bretonne), la dispoziția municipalităților, a consiliilor, a asociațiilor, a responsabililor economici etc, pentru orice traducere. Acest serviciu, afiliat în calitate de *Termbret* la rețelele europene, organizează punerea în acord a neologismelor pentru a răspunde la așteptările vieții moderne.

O certă dezvoltare economică însoțește reînnoirea culturală. Bretania ocupă o poziție de frunte în domeniile agro-alimentar și informatic. Dimpotrivă, pescuitul și industria de armament traversează o criză profundă. În ce privește turismul, acesta s-a revelat a fi o industrie importantă. Frumusețea peisajului, importanța țărmurilor marine, bogăția patrimoniului construit atrag cu siguranță pe vizitator. Dar și, în egală măsură, această vitalitate culturală care se exprimă în mod cotidian și convivial în cînt, dans, muzică, joc. Un eveniment, printre alte zeci de evenimente, precum este Festivalul Interceltic de la Lorient/ *An Orialn - Emvod ar Gelted*, desfășurat în fiecare an, în a doua săptămînă a lunii august, capătă o importanță economică egală cu valoarea sa culturală.

Acțiunea culturală

Acțiunea culturală bretonă a abandonat arta cîntecului popular de jale și a lamentației atunci cînd Yann Sohier (1901 - 1935), membru al comitetului director al *Breiz Atao*, a pornit lupta pe terenul cel mai dificil, acela al învățămîntului public, și a creat revista *Ar Falz* (1933). La puțin timp după aceea, Yann Fouéré și asociația sa *Ar Brezhoneg er Skol* (Le Breton à l'école, Bretona în școală) au angajat cu succes o campanie de semnături pe lîngă Consiliile alese ale Bretaniei, în timp ce *Breuriezh ar Brezhoneg er Skolioù* (Confrérie du Breton à l'École, Confreria bretonă în școală), animată de Remont Delaporte (1909 - 1964), Yeun ar Gow și Kervella-Kongar îndemnau la studiu, prin examene și premii, pe elevii școlilor catolice într-un larg sector pe lîngă Kastelin/Châteulin. *Bleun-Brug*, festival popular organizat de abatele Perrot, se desfășura în bretonă.

Acțiunea revendicativă bretonă, interzisă pe toată durata războiului, a fost reluată odată cu pacea, încetul cu încetul, iar mișcarea studențească din anul 1968 i-a insuflat o nouă vigoare. După marile manifestații au urmat, de-a lungul anilor, acțiunile mai directe ale *Stourm ar Brezhoneg* (Le combat du Breton, Lupta bretonului), de pildă pentru a obține dreptul la semnalizarea rutieră în bretonă, fapt care s-a și întîmplat, încetul cu încetul. Partidele politice bretone și-au adus și ele sprijinul, M.O.B. (Mouvement pour l'Organisation de la Bretagne, Mișcarea pentru organizarea Bretaniei), U.D.B. (Union Démocratique Bretonne, Uniunea Democratică Bretonă), S.A.V. (*Strollad ar Vro*, le Parti du Pays - Partidul țării), *Emgann* (Combat, Luptă). Mișcarea clandestină a F.L.B. (Front de la Libération de la Bretagne, Frontul de eliberare a Bretaniei) și procesele care i-au urmat au pus cu acuitate problemele limbii în fața marelui public. Totalitatea actorilor culturali se regăsește azi în Sărbătoarea Națională a Limbii Bretonă (*Gouel Broadel ar Brezhoneg* / Fête Nationale de la Langue Bretonne). Toate aceste acțiuni, susținute de o evoluție generală a spiritelor în favoarea limbii și culturii bretone, i-au determinat pe doi președinți ai Republicii să se îndepărteze în mod semnificativ de rigorismul iacobin.

În anul 1978, președintele Giscard d'Estaing semnează o Cartă Culturală a Bretaniei: pentru prima oară în istorie, mișcarea culturală bretonă va beneficia de un ajutor financiar din partea statului, la urma urmelor modest, și care n-a durat decît cîțiva ani. Carta crează un Consiliu Cultural, un Institut Cultural, o Agenție Tehnică Culturală; ea permite construirea unui Conservator de Muzică Populară la Lorient și terminarea centrului cultural *Ti-Kendalc'h* aproape de Redon. De altfel, Carta se aplică Bretaniei în integralitatea ei: în 1941, guvernul de la Vichy, după dizolvarea consiliilor alese la Naoned/Nantes și în departamentul Loire-Atlantique și, după înlocuirea lor cu „delegații” numite în mod arbitrar, a creat o Regiune Bretania redusă la patru „departamente” — Ille-et-Vilaine, Côtes d'Armor, Finistère, Morbihan — și prin urmare amputată de ținutul Loire-Atlantique, adică de o cincime din teritoriul său. Carta îi reda Bretaniei dimensiunea ei istorică

milenară. În ciuda manifestațiilor populare, în ciuda opiniei publice, în anul 1998, 62% dintre locuitorii din Loire-Atlantique se declară prin sondaj favorabili reunificării — toate guvernele Republicii au menținut mutilarea impusă la Vichy, handicapînd profund Bretania, mai ales pe plan european.

În 1981, președintele François Mitterrand decide să acorde Universității Rennes 2 - Haute-Bretagne/Roazhon 2 - Breizh-Uhel un curs universitar pe care-l completează în 1989: pentru prima oară limba bretonă intră în Universitate ca o disciplină cu drepturi depline consacrată prin diplome „naționale”, conform sistemului aflat în vigoare. Universitatea Bretoniei Occidentale, la Brest, a beneficiat la rîndul ei, cu un decalaj de un an, de aceste noi creații. Azi peste 300 de studenți își iau în fiecare an, la Roazhon/Rennes, licența în bretonă și celtică, pepinieră de profesori, scriitori, responsabili culturali, animatori de radio și televiziune, realizatori de filme — ale căror producții sînt prezentate anual la Douarnenez, în cadrul Festivalului de Cinema al Minorităților Naționale —, de creatori de întreprinderi care folosesc limba bretonă.

Trebuie să facem inventarul a ceea ce este pozitiv. Există azi o rețea de școli de limbă bretonă, școlile *Diwan*, recunoscute de Stat după ani de luptă, parțial finanțate de acesta și găzduite de comunitățile locale. Refuzul continuu al Statului de a autoriza învățămîntul real în limba bretonă a silit mișcarea culturală bretonă, cu prețul unor enorme dificultăți, la lansarea propriilor școli sub numele de *Diwan*.

În afară de grădinițele și școlile sale primare, rețeaua *Diwan* dispune de trei colegii și de un liceu: limbile de predare sînt aici bretona, engleza și franceza; de asemenea, aici se învață spaniola și germana. Prima promoție a Liceului Roparz Hemon a luat cu brio examenul de bacalaureat în anul 1997. Școlile *Diwan*, în colaborare cu sistemele asemănătoare existente în Occitania, în nordul țării Bascilor și în nordul Cataloniei, au creat un organism comun de formare pentru învățămîntul bilingv, numit *Kelell* (Enseigner, A învăța), situat, în cazul Bretoniei, la Kemper/Quimper. Clase bilingve funcționează și în învățămîntul public, dar și, mai recent, în cel catolic. Există la Sant Brieg/Saint-Brieuc un Institut de Formation des Professeurs des Ecoles (Instituteurs et Institutrices) (Institut de Formare a Profesorilor de Școală. Învățători și Învățătoare), cu un spațiu redus acordat bretoniei. În același oraș își are sediul organismul de editare de manuale școlare, T.E.S., deja menționat, finanțat de Stat și de Regiunea Bretania.

Este, de asemenea, foarte activ un învățămînt asociativ — cursuri serale, stagii de week-end, cursuri de vară. Putem cita: *Skol Ober*, curs prin corespondență fondat în 1932, șazececi de profesori benevoli și mai multe sute de elevi; K.E.A.V., creat în 1946, școală de vară de limbă bretonă, fondată la Skaer, trei săptămîni în iulie, cu o capacitate de 120 de locuri, întotdeauna ocupate toate; *Skol an Emsav*, la Roazhon/Rennes, curs seral pe parcursul întregului an, cu excepția verii, stagii de week-end, 300 de elevi și, în același oraș, *Sav-Heol*, oferind de asemenea cursuri

foarte populare; *Skol an Hanternoz*, specializată în cursuri week-end prelungit; *Roudour și Stumdi* care dau dovadă de profesionalism și multe altele. Există astfel sute de femei și bărbați, tineri și mai puțin tineri, care-și asumă o sarcină pe care Statul, proprietar al sistemului de învățământ, refuză să o îndeplinească. Toți profesorii de limba bretonă, indiferent de statutul și sistemul de predare adoptat, sînt cuprinși într-o organizație bine structurată, a cărei limbă de lucru este bretona, *Unvaniezh ar Gelemerien Brezhoneg*, U.G.B., (Union des Enseignants de Breton, Uniunea Profesorilor de Bretonă).

Activitatea de editare în bretonă, acum și în gallo, odată cu apariția revistei *Le Lian*, în ciuda condițiilor impuse limbilor minoritare, este intensă. Cîțiva editori s-au plasat pe terenul profesional și comercial, precum *Coopérative Breizh*, care publică mai ales în franceză dar distribuie totalitatea producției tipografice în bretonă; sau precum *Keltia* — exclusiv în domeniul muzical; sau precum *Skol Vreizh*, preponderent în franceză, și precum *An Here*, în principal de limbă bretonă, cu o atenție deosebită acordată publicului tînr și adolescent. Dar activitatea de editare este în general rezultatul activităților benevole cu statut asociativ și non-lucrative: de pildă, *Al Liam*, *Mouladurioù Hor Yezh*, *Brud Nevez*, *Hor Yezh* și multe altele. Există o presă activă în limba bretonă: *Al Liam* și *Brud Nevez* (reviste literare), *Al Lanv* (literară și politică), *Imbourc'h* (literară și filosofică), *Hor Yezh* (literară și lingvistică). O revistă lunară, *Bremañ*, se consacră atît actualității bretone militante cît și actualității internaționale. Organele politice bretone au rubrici în bretonă în periodice de limbă franceză: *Le Peuple Breton*, *L'Avenir de la Bretagne*, *Emgann*, *Bretagne-Info* și altele. Institutul Cultural editează două reviste magazin: *Sterenn* și *Bretagne des Livres*. De fapt, diversele grupuri și asociații dispun toate de organe de presă redactate parțial sau majoritar în bretonă, franceză sau gallo. În fine, azi este posibil să auzi limba bretonă la radio și la televiziune.

Obstacole în calea dezvoltării culturale

Toate bune și frumoase. Dar trebuie să privim în perspectivă. Cele trei sisteme de predare a bretonei adună mai puțin de 4000 de elevi, din cei aproape un milion din Bretania. (Populația Bretaniei, care cuprinde „Région Bretagne” și „Loire-Atlantique”, e astăzi de patru milioane). Autoritățile rectorilor adaugă cele cîteva mii de elevi care beneficiază de cursuri de „sensibilizare”, dar în mod evident nu-i vorba aici de învățare și nici de practicarea limbii. Deschiderea școlilor *Diwan* sau a claselor bilingve, în ciuda cererilor imperioase ale părinților, se izbește de enorme obstacole administrative sau de manevre academice și prefecturale care tind să frîneze dezvoltarea existentului, să-l reducă și să împiedice crearea de noi situri. Efortul financiar cerut mediului asociativ este copleșitor: o școală *Diwan* nu poate începe să fie parțial luată în seamă de Ministerul Educației decît după cinci ani de funcționare alimentată total din fonduri private. De trei - patru ani, voința de a bloca, de a reduce învățămîntul în limba bretonă se afișează și se

adeverește zilnic. În învățămîntul secundar degradarea e mai mult decît neliniștitoare: toate pretextele sînt bune pentru a închiide clasele, a îndepărta elevii voluntari, de vreme ce întregul învățămînt se bazează pe un voluntariat asumat care adesea nu are nici libertatea nici oportunitatea de a se exprima. În ce privește cursurile asociative și editările, acestea se bazează în mod esențial pe un benevolat și un devotament militant, într-o situație financiară deseori critică, în ciuda ajutorului Regiunii, al Departamentelor și al Europei, dar fără nici un ajutor din partea Statului.

Limba bretonă e prezentă pe 11 posturi de radio din Bretania. Printre acestea, două posturi de Radio Service Public, adică finanțate de Redevența Audiovizuală, Radio-Bretagne-Ouest/Radio-Breizh-Izel — RBI (Radio Bretania de Vest) și Radio-France-Armorique/Radio-Arvorig: primul emite în bretonă, 12 ore pe săptămînă, pentru jumătatea vestică a Bretaniei, al doilea 2 ore pe săptămînă pentru zona Roazhon/Rennes. Radio-France-Loire-Océan nu are nici o emisiune în bretonă pentru zona Naoned/Nantes. Două posturi de radio asociative: Radio-Kreiz-Breiz și Radio-Bro-Gwened, emit fiecare, în bretonă, cîte 18 ore pe săptămînă. Alte șase posturi de radio asociative emit fiecare între 2 și 3 ore pe săptămînă: unul dintre ele emite 2 ora pentru zona Naoned/Nantes. De curînd au fost autorizate două noi posturi de radio asociative care emit în limba bretonă. Resursele posturilor de radio asociative sînt limitate și benevolatul e esențial pentru funcționarea lor; pe de altă parte, Radio-France și-a rezervat jumătatea frecvențelor din banda F.M., cam de trei ori mai mult față de cît au posturile de radio asociative a căror putere de emisie e de altfel foarte redusă. Posturile de radio asociative de limbă bretonă primesc un ajutor din partea Consiliului Regional al Bretaniei, din Fondurile de ajutorare a expresiei radiofonice, din partea Europei și a numeroase autorități locale.

În ce privește posturile de radio ale Serviciului Public, acestea promovează un stil curios de emisiuni: fluxul verbal e întrerupt cam la fiecare două minute, și în pauzele tot mai lungi sînt difuzate pasaje muzicale în general neidentificate. De altfel, pentru a răspunde unor consemne și mai recente, franceza e amestecată cu bretona în mod aleatoriu. Aceste posturi de radio nu-și îndeplinesc așadar misiunea pentru care au fost create prin lege și pentru care sînt finanțate. Trei scurte buletine informative pe zi sînt rezervate pe canalul R.B.I., cu sediul la Kemper/Quimper, actualității locale. Nu există buletine privind actualitatea internațională.

Situația televiziunii e și mai puțin strălucită. Stația F3-Rennes difuzează între 38 și 40 de minute de bretonă pe săptămînă, duminica, la sfîrșit de matineu: această emisiune acoperă ansamblul teritoriului breton. Pentru vestul Bretaniei, stația *Iroise*, la Brest, difuzează zilnic 5-6 minute de bretonă, de luni pînă sîmbătă. Nu există nici un program pentru tineri sau copii. Cu toate că F3 este finanțat prin Redevență, emisiunile în limba bretonă beneficiază de susținerea financiară a Regiunii Bretania și a Consiliului General al Departamentului Finistère. Partea ce ține de Redevența Audiovizuală vărsată în Bretania și utilizată pentru televiziunea bretonă e minusculă: puțin peste 1%. În

ultimul timp s-a instituit un consens în favoarea creerii unei televiziuni bretone independente, parțial finanțată prin Redevență. Grupul de lucru format de către Consiliul Cultural a stabilit un program tehnic pentru o Televiziune, a cărei înființare e prevăzută într-un interval de trei ani. TF1 și CANAL+ au de asemenea niște proiecte care nu se limitează la a fi doar proiecte: de curînd, acestea au realizat retransmisia în bretonă, pe T.P.S., a Campionatului Mondial de Fotbal. Unele grupuri economice au intrat și ele în alertă, precum grupul creat de întreprinderile Rocher, din Gacilly. În fine, Consiliul Regional al Bretoniei a votat un credit important necesar în întocmirea unui studiu de fezabilitate pentru o televiziune bretonă.

Administrația ignoră total bretona și nu este posibilă nici o corespondență în bretonă cu vreun serviciu public, nici o apărare sau pledoarie în bretonă în incinta unui tribunal. Situația s-a agravat de cînd în Constituția Franceză a fost inclus acel „Articol 2” care specifică faptul că „Limba Republicii este franceza”; prezentat sufragiului deputaților și senatorilor ca un indispensabil instrument de luptă împotriva pătrunderii englezei, fără nici o incidență asupra poziției „limbilor regionale”, Articolul 2 se dovedește a fi de o perfectă inutilitate la înființarea cu engleza a cărei predare în școlile primare e organizată chiar de Ministerul Educației Naționale. Dimpotrivă, Consiliul de Stat face în mod expres referire la acest articol pentru a se opune la o eventuală semnare și ratificare de către Franța a Cartei Europene a Limbilor Regionale și Minoritare votată de Consiliul Europei.

Folosirea limbii bretone

Se pune o întrebare la care, în mod curios, e imposibil de dat un răspuns exact: cîți oameni vorbesc bretona? Diferitele guverne franceze au refuzat întotdeauna recensămîntul lingvistic: formularele distribuite în familii nu fac nici o referire la limba sau limbile folosite. În țara Galilor, de mai mult de un secol, se știe cu o precizie mergînd pînă la unități, cîte persoane vorbesc galeza, fapt care permite azi tocmai creșterea procentului de vorbitori de galeză în rîndul tinerei generații, grație unei oneste politici școlare reparatoare. În Bretania ești constrîns la conjuncturi și aproximații. Evaluarea cea mai fiabilă a fost realizată de Roparz Hemon în 1928-1930, cînd a dus la bun sfîrșit o anchetă exhaustivă privind limba utilizată de preoți în cadrul predicilor de duminică și pentru catehizarea copiilor. Evident, trebuie precizat că pe atunci practica religioasă era generală. La sfîrșitul anchetei, Roparz Hemon a ajuns la concluzia că bretona era limba de comunicare normală și cotidiană pentru aproximativ 1.200.000 de persoane dintr-o populație totală de circa 3 milioane, din care cam o jumătate trăia în Basse-Bretagne (Bretania de Jos).

Amintim că Bretania este istoric bilingvă sau chiar trilingvă, cu o practicare a bretoniei, galei („le gallo”) și a francezei, cea din urmă fiind majoritară. Se vorbește și acum despre Bretania de Sus („Haute-”) și cea de Jos („Basse-Bretagne). Dar distribuția lingvistică a evoluat profund din diverse cauze: războaiele, emigrația, transformarea

agriculturii și a industriei și reducerea drastică a numărului de cultivatori, ruina pescuitului și a industriei grele și înlăturarea programatică a funcționarilor bretoni. Bretania de Sus își are de asemenea vorbitorii ei de limbă bretonă, așa cum o dovedesc implantările de școli *Diwan* la Roazhan/Rennes și Naoned/Nantes ca și succesul de care se bucură cursurile asociative. Având în vedere toate aceste elemente, se estimează că azi există circa 500.000 de locutori, locutori potențiali a căror practică lingvistică nu este și nu poate fi măsurată. Prin urmare, în Bretania se înregistrează o teribilă degradare a situației limbii ținutului. Bretona, revendicată ca bun patrimonial de întregul popor breton, chiar dacă nu o vorbește, e pe lista formelor de expresie culturală care riscă să nu reziste prea mult timp în secolul XXI. Chiar dacă, în paralel, creația în bretonă și ansamblul vieții culturale bretonă n-au fost nicicând atât de înfloritoare. Asta în vreme ce un sistem educațional se dezvoltă, în ciuda obstacolelor enorme pe care i le pune în cale puterea franceză, într-un ritm de 15 până la 20% pe an. În vreme ce se instalează o industrie cinematografică și a audiovizualului, în ciuda absenței unui veritabil serviciu televizual. În vreme ce autori și editori fac din limba bretonă un instrument de cultură și educație. În vreme ce muzicieni, lutieri, grupuri, orchestre și *bagadoù* invadează cotidianul vieții bretonă. Nu-i de mirare că această situație a generat o amplă mișcare de protest și de revendicare care a luat forme multiple.

Revendicarea culturală

Revendicarea culturală a fost oficializată prin curțile cu juri care au avut loc în întreaga Bretanie cu prilejul celei de-a 20-a aniversări a Cartei Culturale, încheiate la Roazhon/Rennes la 4 octombrie 1997 și publicate într-o Carte Albă sub egida a trei structuri rezultate din Carta fundamentată în anul 1978: Institut Culturel, Conseil Culturel și Agence technique Culturelle. Ea este focalizată pe câteva puncte fundamentale:

1. Revenirea ținutului Loire-Atlantique la Regiunea Bretania și extinderea puterilor Instituției Regionale (Conseil Régional și Conseil Economique et Social) îndeosebi în domeniul de care ne ocupăm în mod special aici, acela al învățământului și culturii.

2. Semnarea și ratificarea de către Franța a Cartei Europene a Limbilor Regionale și Minoritare.

3. Ratificarea integrală de către Franța a Convenției Europene a Drepturilor Omului, a Cartei Drepturilor Copilului și a diverselor texte privind drepturile minorităților și ale culturilor minoritare.

4. Votarea unei Legi-cadru care să recunoască popoarelor din Hexagon și din DOM-TOM (Departamentele și Teritoriile de Dincolo de Mare, diferite de Franța continentală și de Corsica) democrația și libertățile culturale, cu toate drepturile care decurg de aici.

Poporul breton nu va accepta dispariția sa culturală. El dorește ca problemele cu care se confruntă azi să fie reglate în spiritul justiției și al păcii, prin concertarea eforturilor și nu prin confruntare. Realizările sale cotidiene în domeniile culturale arată îndeajuns că el poate contribui la îmbogățirea lumii noastre. El nu va accepta să fie oprit din drum.

Instituția Regională

Legile descentralizării au acordat un anumit grad de autonomie Instituției Regionale: semnul cel mai evident este fără îndoială faptul că reuniunile celor două Consilii ale sale nu mai sînt prezidate de Prefect, reprezentantul autorității Statului, și că aceste Consilii decid singure propria ordine de zi.

Instituția se compune din Consiliul Regional, care are putere deliberativă, și Consiliul Economic și Social, care are rol de avizare.

Prin tradiție, în Regiunea Bretagne toate documentele executivului sînt supuse spre avizare Consiliului Economic și Social. Consiliul Regional e compus din 83 de membri aleși în scrutin proporțional pe liste departamentale. Consiliul Economic și Social e compus din 99 de membri reprezentînd forțele economice și sociale: membrii săi sînt aleși de organisme a căror listă e stabilită de guvern: Camere de Comerț și de Industrie, de Meserii, de Agricultură, Sindicate, Asociații; nu există decît un singur reprezentant cultural.

Regiunea Bretania a continuat să existe în limitele pe care i le-a fixat Guvernul de la Vichy care a mutilat-o de Loire-Atlantique și de una dintre capitalele sale. Ea suferă astfel de un greu handicap, atît uman cît și economic, ținutul Nantes fiind unul dintre cele mai bogate din Bretania.

Regiunea Bretania nu dispune decît de un buget modest: acesta se ridică la 3 miliarde 300 de milioane de franci (1998). Puterile sale sînt limitate. În ciuda acestui fapt, Instituția Regională joacă un rol important, care nu poate fi neglijat, în dezvoltarea și organizarea țării.

Bretania nu are reprezentanți direcți în Parlamentul European. Pentru alegerile europene, în contravenție cu practica în general acceptată, Statul în totalitatea sa, adică metropola plus toate posesiunile franceze din afara continentului european, așa zisele DOM-TOM-uri, tuate împreună, e considerat ca o unică circumscripție în care deputații europeni sînt aleși prin scrutin de listă, listele fiind stabilite de partidele politice franceze dominante. Or destinul culturii bretone, și deci al Bretaniei, este legat de opțiunile politice și structurale ale Europei. Exprimîndu-se prin referendum, cu ocaza Tratatului de la Maastricht, Bretania s-a pronunțat cu o netă majoritate a voturilor în favoarea creerii unei Europe unite. Mișcarea culturală bretonă care vrea să scape de imposibila confruntare cu un Stat atotputernic își pune speranța în construirea unui ansamblu european care să constituie un port al libertății, al justiției și al respectului reciproc față de conceptul de Regiuni și față de popoarele acestora, care îi sînt adevărata și profunda textură.

BRETONA, O LIMBĂ ÎN CĂUTAREA VIITORULUI

Dezvoltarea culturală a Bretoniei reprezintă astfel unul dintre aspectele unei reorganizări globale a Europei care va aduce fiecărui popor, în respectul identității și al demnității sale, siguranța unui viitor de pace și progres. □

Traducere de Cornelia Alexandru

*

Per DENEZ (n. 1921), lingvist, scriitor și militant pentru promovarea limbii bretone, fost responsabil al Departamentului de Bretonă și Celtică al Universității Rennes - 2 - Haute-Bretagne, actual președinte al Federației Asociațiilor de Limbă Bretonă, vicepreședinte al Consiliului Cultural și al Institutului Cultural al Bretoniei.

Per Denez, Bretagne — **Une langue en quête d'avenir**, publicat cu permisiunea Bureau Européen pour les Langues Moins Répandues.